

Doğu'ya Doğru: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran, Kafkasya ve Orta Asya Faaliyetleri¹

Touraj ATABAKI*

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından üç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu Enver Paşa'nın teşvikiyle Almanya'nın yanında yer aldı. Osmanlı Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Osmanlı'nın gücünü Almanya ile birleştirerek imparatorluklarının parçalanmasını durdurma şansına sahip olacağına, hatta geçmiş yıllarda İtalyanlar'a, Ruslar'a, Yunanlılar'a, Sırp'lar'a ve Bulgarlar'a kaybettikleri toprakların bir kısmını geri alabileceğine inanıyordu. Bu yüzden Osmanlı üstünlüğünü tekrar sağlamayı amaçlayan büyük projesine 2 Ağustos 1914'te imzalanan ve Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'ne karşı her durumda savaşacağı sözünü veren gizli bir Osmanlı-Alman anlaşmasını görüşerek başladı. Bunun sonucunda ilk darbeyi vurmak için Ekim 1914'te Osmanlı Donanması Karadeniz'e girerek Odessa ve Kırım limanlarını bombaladı ve iki Rus gemisini batırdı. Bunun yanı sıra, Osmanlı kuvvetleri Rus Kafkas sınırı boyunca konuşlandırıldı ve bu acımasız dağlık bölgede ciddi çatışmalar başladı. Enver Paşa'nın stratejisi Müslümanları İngiltere ve Rusya'nın Hindistan, İran, Kafkaslar ve Orta Asya'daki hakimiyetine karşı ayaklanmaya çağırarak bir cihadın ilanını içermekteydi:

¹ Bu bildiri için yapılan araştırma St. Antony's College, University of Oxford'ın bursu (Hilary term 1998) ve Hollanda Bilim Akademisi'nin (NWO) araştırma yardımı ile mümkün olmuştur. Ankara'da bulunan Türkiye Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), arşivlerini kullanma fırsatı vermiştir. ATASE arşiv uzmanları ve çalışanlarına hüsn-i kabulleri için şükranlarımı sunmak isterim. Son olarak araştırmalarımın renkli boyutları ve enginlik katan sürekli kılavuzluğu için Profesör Mete Tunçay'a teşekkür etmek istiyorum.

* Leiden Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü. Bu makale Touraj Atabaki (Ed.), *Iran and the First World War: A Battleground of the Great Powers* (Londra: I. B. Tauris, 2006) adlı kitapta yayımlanmıştır.

Tüm İslam dünyasını silahlı ayaklanmaya çağırıyoruz... Her nerede olursa olsun İtilaf devletlerinin çıkarlarına darbe indirmek için en becerikli adamlarımızı göndereceğiz. Bu yolla Hindistan, Belucistan, Afganistan, İran ve tüm Afrika'nın düşman İtilaf devletlerine karşı ayaklanmalarını sağlayacağız. İslam dünyası kısa süre içinde Halife'nin hakimiyeti altına girecek. Doğu ve Batı Türkistan ile Kafkaslar'da Ruslar'a karşı savaşmaktayız, bu yerlerde Türkler saldırılarına başlamak için som emrimizi bekliyorlar.²

Osmanlılar için öncelikli stratejik amaç Bakü petrol yataklarını ve daha doğuya ilerleyebilmek için kuzey İran'ı ele geçirmektir, böylelikle yalnızca Hindistan'daki İngiliz yönetimini tehdit etmekle kalmayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını, yönetimdeki İttihat ve Terakki liderlerinin İmparatorluğun "doğal sınırları" olarak nitelendirdiği yere kadar genişletecekti. Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin merkez komitesi tarafından imzalanan genelgede şöyle deniyordu:

Dünya savaşına girmemizin nedeninin yalnızca ülkemizi kendisini tehdit eden tehlikeden kurtarmak olmadığını unutmamalıyız. Hayır, çok daha önemli bir amacın peşine düşmeliyiz – ülkemizin gerçekleşmesi, bu da Moskof düşmanımızı yerle bir ederek İmparatorluğumuzu tüm kardeş halklarımızı kapsayacağı ve birleştireceği doğal sınırlarına ulaştırmamızı gerektiriyor.³

Büyük Savaş dönemindeki Osmanlı propaganda kampanyası ilki Pan-İslamist ve ikincisi Pan-Türkist aşama olmak üzere iki belirgin evreye ayrılabilir; her ikisinin de birbirleriyle bağlantılı özellikleri vardır. Osmanlılar Balkan Savaşı sırasında Avrupa sınırlarında toprak, nüfus ve askeri prestij kaybetmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda ise bu kayıpları telafi etmeyi hatta Kafkaslar'da ve Orta Asya'da alacakları toprak ile daha fazlasını ele geçirmeyi umuyorlardı. Jön Türk İttihatçılar için Ruslar yalnızca *kafir* değil aynı zamanda Kafkasya'nın güneyinde yer alan ve Türk-İslam anavatanının parçası olarak gördükleri bölgeleri işgal eden istilacılardı.

Savaşın ilk yıllarında Osmanlılar özellikle Pan-İslamizm'i vurguluyorlardı. İttihatçılar ihtilal ve savaşla geçen beş yıldan sonra etnik ve dini yönden daha önce hiç olmadığı kadar homojen bir İmparatorluğu miras aldılarsa da yine de eski İslam retoriğini kullanıyorlardı. Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi:

İdeolojilerinde yer alan üç unsur da – Osmanlılık, İslam ve milliyetçilik – terk edemiyorlardı ve yapabilecekleri tek değişiklik her

² Tebriz'de dağıtılan tarihi belirsiz el ilanı.

³ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1960), 127-128.

birinin ne kadar vurgulandığıydı. Türkler sayısal olarak en önemli topluluk haline gelseler de en çok vurgulanan milliyetçilik değil İslam'dı; yalnızca başkentteki bazı entellektüeller Türk milliyetçiliğini ciddiye alıyorlardı. Ancak içinde Ziya Gökalp gibi önde gelen Türkçüleri barındırmasına rağmen İttihak ve Terakki Cemiyeti İslam'a bağlı kaldı. ... Ayrıca, İslam ve Osmanlılık İslam dünyasının geneli, özellikle de Mısır ve Hindistan ile Çar'ın Müslüman tebaası için hâlâ oldukça çekiciydi ... Bir İslamcı olan Said Halim Paşa'nın [prens ve Mısır'ı yöneten ailenin bir üyesi, belli ki Türkçe'yi pek iyi bilmiyordu bile] Haziran 1913'te veziriazam olarak atanması tesadüf değildi.⁴

Ancak İttihatçıların Pan-Türkizm reçetesi Balkan yarımadası, Kafkaslar ve Orta Asya'da yaşayan Türki halkları hedef alırken Pan-İslamist politika hâlâ daha çok Yakın ve Orta Doğu ile Hindistan alt kıtasına kadar olan halkları hedefliyordu. Karma etnik yapısı nedeniyle İran ve Orta Asya'da bu iki taktiği birlikte uyguluyorlardı, burada Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm bir karışım olarak zerkediliyordu.

Büyük Savaş'ın ilk günlerinden başlayarak Almanlar da Osmanlılar'ın Pan-Türkist hatta Pan-Osmanlı propagandası yerine Pan-İslamist propaganda kullandıklarını görmek istediklerini belirtiyorlardı. Almanlar uzun dönemli stratejilerinde Osmanlılar'ın Pan-İslamist propaganda yapabilme yeteneğine güveniyorlardı, bunu İttifak devletleri'nin konumunu tehdit etmek için kullanacaklardı. 5 Ağustos 1914'te Alman genelkurmay başkanı daha önce Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir rapora atıfta bulunmuştur:

. . . Hindistan, Mısır ve Kafkaslar'da ayaklanmalar çıkarmak çok büyük öneme sahiptir. Türkiye ile yapılan anlaşma Dışişleri Bakanlığı'na İslam dünyasında fanatizmi canlandırarak bu planı mümkün olduğunca uygulama fırsatı verecektir.⁵

Almanlar ve Osmanlılar arasındaki işbirliği Jacob Landau'nun "danışma"⁶ olarak tanımladığı kavrama dayanmaktaydı. Ağustos 1915'te Afganistan Emiri Nasrullah Han'a, Osmanlı Sultanı ve Alman Kaiser'inden gelen bir mesaj taşıyan bir Türk-Alman heyeti gönderildi.⁷ Dahası "Berlin'deki ortak bir toplantıya dair en az iki rapor vardı. Berlin'deki Osmanlı elçisi ve askeri ataşesi,

⁴ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra: Routledge, 1996), s. 39.

⁵ Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa*, Princeton University, Doktora tezi, 1963, University Microfilm Inc., Ann Arbor, Michigan, s. 17.

⁶ Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islamism, Ideology and Organisation* (Oxford: Oxford University Press, 1990), 106.

⁷ Lal Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber", *Journal of Asiatic Society of Pakistan*, 14/2 (1969): 185-192.

bazı Türk ve Arap ileri gelenleri ve yeni kurulan “Rusya’daki Türk-Tatar Müslüman Hakları Komitesi”nden dört temsilci Mart 1916’da bu toplantıların ilkinde katıldılar. Eylül 1916’daki ikinci toplantıda Enver Paşa, Türkiye, Afganistan, İran, Orta Asya, Mısır ve Kuzey Afrika’dan gelen Müslümanlardan oluşan bir delegasyona liderlik etti”.⁸ Bunun yanı sıra İstanbul, Berlin ve Bern’de ortak Osmanlı-Alman denetim büroları kuruldu”.⁹

Ancak Almanların şevki uzun sürmedi. Arap cephelelerinde üstüste uğradıkları hayal kırıklıklarından ve özellikle de Haziran 1916’daki¹⁰ Arap isyanı ile Said Halim Paşa’nın Şubat 1917’deki istifasından sonra, Osmanlılar propaganda kampanyalarını daha Pan-Türkist boyutta yeniden biçimlendirdiler. İstanbul’da İttihatçılar Abdülhamid’in eski tarz İslami retorığının yeni topraklar getirmemekle kalmayıp çökmekte olan İmparatorluğun yapboz parçalarını bir araya getirmeye de yetmeyeceğine daha fazla ikna oldular.¹¹ Bunun sonucunda Pan-Türkizm’e dönüş kendini belli etti. Pan-Türkizm politikası aynı zamanda Kars ve Batum yolunu açan Rus-Osmanlı ateşkesi ile de bağlantılıydı. Haziran 1918’de burada biraraya gelen Enver Paşa’nın ordusu Üçlü İtilaf’la yapılan ve tatmin edici olmayan ateşkes anlaşmasını ardından direnişin merkezini oluşturacaktı. Bunun sonucunda, “Alman hükümeti Enver Paşa’nın Pan-Türkizm’e gittikçe daha fazla dayanarak Pan-İslamizm’i ihmal etmesini ortak savaş çabalarının gerçekleşmesinin önünde bir engel olarak görüyordu. Bu, özellikle 1918’e gelinip de Almanlar kendi savaş amaçlarını Müslüman yanlısı propaganda altına gizlemeyi bıraktığı ve Enver Paşa’nın Orta Asya planları ile doğrudan zıtlasmaya başladığı zaman gerçekleşmişti”.¹²

Birinci Dünya Savaşı’nın arifesindeki Osmanlı İmparatorluğu’nda İttihatçılar Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm hakkında hemen hemen aynı görüşlere sahip olsalar da lider kadrolarının her seviyesinde çok ihtiyaç duyulan görüş-birliğinden yoksundular. Meşrutiyetçilerin libreal kanadı olan Ahrar Fırkası ve Mehmed Kamil Paşa liderliğindeki muhafazakârlar ile durmak bilmeyen çarpışma ve çatışmalarla geçen beş yılın ardından İttihat ve Terakki en so-

⁸ “Rapor 16 Ekim 1916’da İtalyan Bahriye Nezareti’nce yazılmıştır. Bir kopyası Fransızca olarak burada bulunabilir: Chateau de Vincent (Paris), Archives de l’Armee de Terre , Archives de la Guerre, 7N2104. 28 Ekim 1916’da Fransız Harbiye Nezareti’ne gönderilen istihbarat raporu.”

⁹ Rudolph Peters, *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History* (Lahey, 1979), 93. T. R. Sareen, *Indian Revolutionary Movement Abroad*, s. 163-4.

¹⁰ Arap isyanı ile ilgili yeni bir çalışma için bkz. Efraim Karsh ve Inari Karsh, “Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt”, *Middle East Studies* 33/2 (1997): 267-312.

¹¹ Abdülhamid’in Pan-İslamist ajanlarının Orta Asya’daki faaliyetleri hakkında daha eski bir kaynak için bkz. Count K. K. Pahlen, *Mission to Turkistan* (Londra: Oxford University Press, 1964), 43, 49.

¹² Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, 21.

nunda Ocak 1913 darbesi ile iktidarını sağlamlaştırmıştı. Buna rağmen iktidar kadrosu içindeki çeşitli fraksiyonlar varlığını tehdit ediyorlardı. Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Paşa İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesini yönlendirirken Enver Paşa tüm askeri işleyişi kontrol etmekteydi. İttihat ve Terakki yüzünden hayal kırıklığına uğrayan Enver Paşa kendi politikasını hükümetten bağımsız olarak takip ediyordu. Enver Paşa ve Talat Paşa (Talat Enver'i sıklıkla askeri istibdad kurabilecek biri olarak betimlemekteydi) arasındaki şiddetli güvensizlik kendisini en çok Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ve faaliyetlerinde gösteriyordu.

Büyük Türk vatanını kurma hayalini kendi denetiminde gerçekleştirmek için 1913'te Enver Paşa Osmanlı gizli servislerinden birini, Teşkilat-ı Mahsusa'yı, genişletti. Teşkilat-ı Mahsusa başlangıçta Balkanlar'daki bir dizi Osmanlı askeri yenilgisinin ardından burada gerilla savaşı düzenlemek ve "kendisinin (Enver Paşa'nın) Osmanlı devletinin güvenliğine karşı çifte tehdit olarak gördüğü yerli ayrılıkçı hareketler ve Avrupa saldırganlığı ile başa çıkmak"¹³ için kurulmuştu. "Üzerine inşa edildiği ideolojik temeller ve uygulayacağı politikalar açıkça tanımlanmamış" olsa da "tıpkı kendisinden sorumlu olan hükümet yetkililerinin yaptığı gibi örgütün ajanlarının da geleneksel Osmanlılık kavramına sahte bağlılık göstermelerine rağmen aslında Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm kavramlarına dayanmaktaydı."¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa'nın görevi de güncellenmişti. "Enver Paşa'ya bağlı küçük gizli bir grup olmak yerine yeniden düzenlenerek Harbiye Nezareti içinde yarı açık bir statüye kavuşmuştu ancak Enver'in doğrudan kontrolü altında kaldı".¹⁵ Artık bilindik istihbarat toplama, casusluk ve karşı casusluk faaliyetlerinin yanı sıra "Türklerin ve diğer Müslümanların İtilaf Devletleri'ne karşı seferber edilmesini amaçlayan geniş bir Pan-İslamist ve Pan-Türkist propaganda kampanyası başlatmak"¹⁶ için de çalışıyordu.

Dahası, kuruluşunun ilk aşamalarından itibaren Teşkilat-ı Mahsusa'nın ana kurucusu olarak Enver Paşa'nın teşkilatı, Talat Paşa'nın hizbi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Cemal ve Talat paşalar tarafından kurulan diğer istihbarat örgütlerinin (Dahiliye Nezareti'ne bağlanan Gizli Polis gibi)¹⁷ hüküm sürdüğü İttihat ve Terakki'nin örgütsel ağına bir alternatif olarak kullanma

¹³ a.g.e., s. 1.

¹⁴ a.g.e., s. 55.

¹⁵ a.g.e., s. 58.

¹⁶ Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), 11.

¹⁷ Bu istihbarat örgütlerinin yanına Osmanlı Erkan-ı Harb'ine bağlı istihbarat birimi de eklenebilir.

niyetinde olduğu belli olmuştu. Böylece Teşkilat-ı Mahsusa'nın "en önemli görevlerinden biri Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın liderliğindeki benzer örgütlerin çabalarına karşı durmak ve bu üç azimli adam arasındaki hassas dengeyi bozmaktı. Enver Paşa'nın ajanlarına verdiği emirler diğer örgütün faaliyetlerinden haberdar olmak ve Cemal Paşa ile Talat Paşa'nın kendi güçlü konumunu zayıflatmalarını engellemek üzere tasarlanmıştı".¹⁸

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasının hemen ardından Enver Paşa eski İttihat ve Terakki sekreterleri arasından bir grup ajan seçerek Kafkas ve İran sınırlarına gönderdi. Bunların arasında Hacı Sami Kuşçubaşızade¹⁹, Hamal Ferit, Hasan Basri ve Memduh Şevket de vardı. Ancak Enver Paşa'nın faaliyetlerini duyunca Talat Paşa da İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerinden bir grup oluşturarak bu kişileri aynı bölgeye farklı emirlerle gönderdi. Talat Paşa'nın ajanları Kuzey Kafkasya'da görevlendirilen Dr. Bahaettin Şakir²⁰, İran'da görevlendirilen Ömer Naci²¹ ve Ruşeni Bey²² ile Afganistan'a gönderilen Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendi idi²³.

Hem Enver Paşa'nın hem de Talat Paşa'nın misyonlarının en dikkat çekici yönü gereken lojistik destekten yoksun olmalarıydı. Örneğin, Osmanlı Harbiye Nezareti'nde bölgenin detaylı bir haritası bile bulunmamaktaydı.²⁴ Buna kısıtlı bir bütçe ve deneyimsiz ajanlar da eklenince Teşkilat-ı Mahsusa daha dezavantajlı durumda olamazdı. Farsça ve Rusça bilen bir avuç dolusu vasıflı ajan da Osmanlı hükümeti ve ordusu içindeki politik bölünmeden dolayı engelleniyorlardı. İran misyonunun Farsça konuşabilen tek üyesi Binbaşı Ruşeni Bey'di. Sadece bir kaç yıl sonra, Enver Paşa kendi koruması altındaki başa-

¹⁸ Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁹ Hacı Sami Kuşçubaşızade Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen liderlerinden olan Eşref Kuşçubaşızade'nin kardeşidir. Savaşın önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Hindistan'a, savaşın başlamasının ardından Rus Türkistanı'na gönderilmiştir. Savaşın sonra Enver Paşa ile tanışmış ve onu Basmaçılara katılmaya teşvik etmiştir. Enver Paşa'nın ölümünün ardından bir süre bölgedeki Bolşevik karşıtı gerilla faaliyetlerine devam etmiş ancak yaralandıktan sonra Türkiye'ye dönmeye karar vermiştir. 1927'de sınırı geçmeye çalışırken Türk jandarmalar tarafından öldürülmüştür. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1981) 465-469. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt III (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), 590. Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1964), 192-193.

²⁰ Dr. Bahattin Şakir'in yaşamının ayrıntılı hikayesi için bkz. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir - İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jacobeni*, İstanbul: Kaynak Y., 2004.

²¹ Ömer Naci'nin biyografisi için bkz. Fethi Tevetoglu, *Ömer Naci* (İstanbul: Devlet Kitapları, 1973).

²² Ruşeni Bey (sonra Ruşeni Barkın), 1884'te Girit'te doğdu, Harbiye'yi bitirdikten sonra Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Farsça ve Arapça bilgisi nedeniyle Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran faaliyetleri için en iyi aday oldu. İran'da çalışırken, Teşkilat'taki çalışma arkadaşlarıyla ve İran'daki Osmanlı ordusu kumandanlarıyla şiddetli görüş ayrılıkları yaşadı ve sonunda Teşkilat'tan ayrıldı. Savaşın sonunda İstanbul'a döndü ve şehirdeki Pan-Türkist kulüplere katılarak bütün Türkler için tek vatan çağrısının önderlerinden oldu. Cumhuriyet döneminde siyasal bir parti kurdu ve yeni meclise seçildi (Bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1991*, Ankara: TBMM, 1994).

²³ Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 13.

²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 190.

Hürriyet Kahramanları: Ohrili Eyüp Sabri, Erkân-ı Harp Enver Bey, Resneli Niyazi Bey.

rılı, oldukça deneyimli ve çokdillî bir ajan olan Yusuf Ziya'yı²⁵ gönderince Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerinde koordinasyondan bahsetmek mümkün hale geldi. İran misyonu, Ömer Naci ve Ruşeni Bey, buradaki bağlantılarını kolaylaştırmak için İran meşrutiyet hareketinin (1905-11) mücahitlerinden Emir Hişmet'i gizli görevlerinde kendilerine eşlik etmek üzere çağırdılar.

İran ve Kafkaslar'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan Enver Paşa'nın misyonu karargâhlarını Trabzon'da kurarken Talat Paşa'nın Bahaeddin Şakir önderliğindeki ajanları Erzurum'u karargâh olarak kullanmaya karar verdiler. Kısa süre sonra İstanbul'un baskısı ile Bahaeddin Şakir Trabzon'a çekildi. Birleşen Teşkilat-ı Mahsusa yalnızca Kafkaslar ve Rus Türkistan'ındaki Türk-

²⁵ Yusuf Ziya Talibzade 1877'de Gürcistan'ın Borçalı kentinde doğmuştur. Babası Kafkas bölgesinde yüksek dereceli bir molla idi. Yusuf çocukken annesi onu (kardeşi Abdullah, daha sonra Abdullah Şaik ile birlikte) okuması için Meşhed'e götürmüştür. Buradaki öğretmeni Yusuf'un daha sonra adını alacağı Ziya adlı muhalif bir Anadolu Türk'üydü. Meşhed'de ilköğretimini tamamladıktan sonra Kerbela'ya giderek dini ilimler çalışmış ve molla olmuştur. 1899'da Bakü'ye dönerek kariyerine Hacı Zeynelabidin Tagiyev hizmetinde çevirmen olarak çalışarak başlamıştır. Tagiyev'in emriyle *Keşfü'l-Hakaik'i Azeri* diline çevirmiştir ve çevirinin üç kopyası İran Şahına, Afganistan Emirine ve Osmanlı Sultanına hediye edilmiştir. Yusuf Ziya Sultan'ın kopyasını kendisi sunmuştur ve 1907'de İstanbul'dayken İttihat ve Terakki'ye katılmıştır. Bunun ardından 1912'de Osmanlı ordusuna katılarak Balkan Savaşı'nda cesurca savaşmış ve paşa unvanını almıştır. Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı Gizli Servisi ajanı olarak bir süre İran Azerbaycan'ında kalmıştır. Azerbaycan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesinden sonra geçici olarak Bolşeviklere katılmış ve birkaç ay Nahcivan'da yaşamıştır. Daha sonra Türkistan'da Enver Paşa'ya katılarak yardımcısı olmuştur. Enver'in ölümünün ardından Afganistan'a kaçmaya çalışırken Amu Derya'da boğulmuştur. Yusuf Ziya'nın kişiliği için bkz. ATASE, K. 1829, D. 56/7, F.1-43.

Müslüman halkı değil, İran Azerilerini de seferber etmeyi amaçlayan Kafkasya İhtilal Cemiyeti'ni kurma kararını burada verdi.²⁶ Ancak, bu aşamada yandaşlarını Türk Turan anavatanını kurmaya teşvik ettiklerine dair bir ipucu yoktu. Osmanlılar'ın Azerbaycan'daki Pan-İslamist çağrısı daha çok geneldi ve "kendilerini İslam düşmanlarının boyunduruğundan kurtarmak üzere"²⁷ Hilafet dünyasına katılmaları için bölgenin yalnızca Türk değil Kürtler dahil olmak üzere Türk olmayan halklarına da hitap ediyordu

Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nce İran, Kafkaslar ve Rus Türkistanı'nda dağıtılan pek çok duygu yüklü el ilanında bölge Müslümanlarına şu çağrı yapılıyordu:

... Yıllarca İslami mirasımızı ezip geçen ve buldukları her fırsatta kahraman oğullarımızı katledip masum kızlarımızın ırzına geçen Rus katillere karşı Müslümanların ayaklanma vakti gelmiştir. Müslümanları yeryüzünden silmeye çalışıyorlar. ...Ancak Cenab-ı Hak Ruslar'a hakettiklerini vermiştir. Büyük Almanya ve Avusturya kuvvetlerince ağır yenilgiye uğratılmışlardır ve artık hükümdarlıkları tamamen çökmek üzeredir. Yeryüzündeki 300 milyon Müslüman'ın halifesi olan Padişahımız, peygamberimizin son kutsal cihad için tüm Müslümanları seferber etme çağrısını kabul etmiştir. Ey ümmet-i Muhammed! Artık silahları kuşanma ve eğer bizimle olsaydı peygamberimizin üstleneceği görevi yerine getirmenin, Rus kafirleri yeryüzünden silmenin zamanıdır.²⁸

Aralık 1914'te Osmanlılar Ruslar'ın Erzurum'a ilerleyişlerine karşılık vermiş ancak Ocak 1915'te Sarıkamış Muharebesi'nde Kafkas kışı için yeterli donanımı ve erzağı olmayan Osmanlılar savaştaki en büyük yenilgilerinden birini almıştı. Kuzeyde de ağır kayıplara uğrayan Osmanlılar, güney sınırlarını kuvvetlendirmeye karar verdiler ve 14 Ocak'ta kuvvetlerinin büyük kısmını Tebriz'e kaydırdılar. Rus ordusu halen Tebriz'de olduğu için iki ordunun yüzleşmesi kaçınılmaz görünüyordu. Rus birlikleri Tebriz'de Osmanlılar'la bir askeri çatışmadan kaçınmışlar ve Tebriz'i boşaltmışlarsa da Osmanlılar yine de Tebriz'i ellerinde tutamamışlar ve Mart 1915'te Rusların karşı atağı ile şehirden çıkarılmışlardı.²⁹

Sarıkamış yenilgisi gerçekten de Osmanlı'nın Kafkaslar, Rus Türkistanı ve nüfusunun çoğu Türk dillerini konuşan Kuzey İran'daki yayılma politikalarının dönüm noktasıydı. Bu yüzden, Pan-İslamizm'i daha fazla vurgulamak için

²⁶ Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 32.

²⁷ *a.g.e.*

²⁸ *a.g.e.*, s. 33-34.

²⁹ Orbay, R., "Hatıralar", *Yakin Tarihimiz*, Cilt I (İstanbul, 1963), 16-29.

1915'in başında Osmanlılar Kerbela ve Necef'teki Şii dini liderlere yaklaştılar ve İtilaf devletlerine karşı cihad ilan eden bir dizi fetva almayı başardılar.³⁰ Tabii ki Osmanlılar'ın bu hareketi savaş müttefikleri olan Almanlar tarafından sıcak karşılandı.

Necef, İran'a elçiler göndererek cihad konusunda İranlı din adamları ile mümkün olduğunca fazla uyum sağlamaya çalışıyordu. Örneğin Hacı Hüseyin Kumi İranlı ulemayı Büyük Savaş sırasında Mihver'in tarafına geçerse ülkenin yararına olacağına ikna etmek için Meşhed'e gönderilmişti.³¹ Ancak İran Şii hiyerarşisi içindeki kişiler arasında Necef'ten gönderilen cihad çağrısına dair bir görüş birliği yoktu. Meşhed'li Aga Mirza İbrahimi gibi bazı dinadamları kişilerin istedikleri gibi davranabileceğini söyleyerek kayıtsız davranırken Sünni olan Türkler de dahil olmak üzere savaşı iki kafir tarafın savaşıması olarak gören Aga Seyyid Ali Sistani gibileri de bulunmaktaydı. Aga Seyyid Rıza Kuşani'nin hükmüne göre Ruslar Türkler'e tercih edilmeliydi, zira Hristiyan oldukları için Müslümanlar'ın dinlerine karışabilecek durumda değillerdi.³² Diğer yandan *Naibü't-Tevliyyet* (Meşhed'deki kutsal ibadet yerinden sorumlu dinadamı) "durmadan İran'ın Türkiye ve Almanya ile gizli bir anlaşma yaptığını ve yakında savaş ilan edeceğine dair muzır dedikodular yaymakta" idi.³³

Sarıkamış yenilgisinin ardından Osmanlı askeri gücü İran'ın batı sınırlarında, yani güney Kürdistan'da yoğunlaşmıştı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın karar-gâhı resmi olarak Tahran'a taşınmış ve Osmanlı Elçiliği'nin askeri ataşesi Ömer Fevzi yönetici olarak atanmıştı.³⁴ Savaşın sonuna kadar devam eden görev süresi boyunca Ömer Fevzi İttifak Devletleri'ne destek toplamak için İranlılar'ın Rus ve İngiliz karşıtı hislerini büyütmeye çalıştı. Bu görevin beklenenden daha çetin olduğu ortaya çıktı çünkü İranlılar'ın çoğu kuvvetli Osmanlı karşıtı hislere de sahiplerdi. Yıllar boyu süren güvensizlik yüzyıllık sınır anlaşmasının Osmanlılarca ihlali ile daha da kuvvetlenmişti. Osmanlı birlikleri İran Azerbaycanı'nı işgal ettikleri zaman samimiyetleri derhal sorgulanmaya başlanmıştı. Geçen zaman ve İhsan Bey (Kermanşah'taki Osmanlı bölüklerinin kumandanı) gibi Osmanlı subaylarının İranlılar'a kötü muamelesi ile birlikte Ömer Fevzi ordunun yöntemlerini yüksek sesle eleştirmeye başladı; sal-

³⁰ ATASE, K. 1828, D. 14/1, F. 1-6, F. 1-30. Bu emirlerin detayları için bkz. Muhammad Hassan Kavusi 'Araqi ve Nasrollah Salihi (ed), *Jihadiyyeh: Fatawi-i Jihadiyyeh-i 'Olama va Maraji'-i 'Izam darJjang-i Jahan-i Avaal* (Tahran: Asnad, 1996).

³¹ F.O. 248/1113, Mashhad Diary, no. 6, 6 Şubat 1915.

³² a.g.b.

³³ a.g.b.

³⁴ ATASE, K. 1848, D. 111/140, F. 1-3, D. 32/25, F. 33.

dırgan bir askeri yaklaşım kendi propaganda planlarının altını kazıyordu. Bunu izleyen tartışma İhsan Bey'in Ömer Fevzi'yi görevinden almasıyla son buldu.³⁵ Ömer Fevzi ancak İran'ın İttifak taraftarı koalisyonunun lideri olan Prens Nizam al-Saltana'nın araya girmesi ve Bağdat valisi ve Osmanlı Altıncı Ordusu'nun kumandanı olan Halil Paşa'ya rica etmesi sayesinde önceki görevlerine devam edebildi.³⁶

İran'daki Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirildiğinde Ömer Fevzi'nin ilk görevi İran'da geniş tabanlı bir İttihad-ı İslam oluşturmaktı. Ancak "politik zihniyetli İranlılar'ın bu projedeki Osmanlı hegemonyasından endişe duyduğunu ve İttihad-ı İslam'ı İran'ın egemenliğine bir tehdit olarak gördüğünü"³⁷ bir kez daha farketti. Bu yüzden, partinin adını *Cemiyet-i Difai'-i İslam* (İslamı Savunma Cemiyeti) olarak değiştirmeye karar verdi; bu, tüzüğünde açıkça belirtilmiş "cemaatin kurulduğu her ülkede kendi yöneticisinin, Şah ya da Emir'in, *Cemiyet-i Difai'*nin yerel şubesinin lideri olarak kabul edileceğine"³⁸ dair bir madde barındıran uluslarüstü bir ağ olacaktı.

Teşkilat-ı Mahsusa faaliyetlerini İran demokratları arasında düzenlediği kampanyalarla ağırlıklı olarak başkent ve çevresinde yürütse de, Hazar Denizi bölgesindeki Cengeli³⁹ isyanının lideri olan Küçük Han ile bağlantı kurarak ikinci bir politik cephe açtı. Küçük Han'ın Gilan'da bir İttihad-ı İslam partisi kurduğu haberini almasının ardından Teşkilat-ı Mahsusa Küçük Han'ın faaliyetlerini gündeminde ön sıralara oturttu.⁴⁰ Ancak ilk bağlantıyı kuranlar Cengeliler oldu. Kasım 1915'te Küçük Han Osmanlılardan cephaneye almak amacıyla Tahran'daki Osmanlı Elçiliği'ne gizli bir heyet gönderdi.⁴¹ Bu heyetin üyelerinden Mirza Ali Han Talikani'ye göre Ömer Fevzi ile görüşmeleri sırasında Ömer Fevzi'nin Cengeliler'e maddi yardım sağlamaya hazır olmasına ve bu konudaki büyük heyecanına rağmen Küçük Han'a silah veya cephaneye veremeyeceği belli olmuştu. Yine Talikani'ye göre, Osmanlı'nın askerî öncelikleri Hamedan ve Kermanshah gibi başka bölgelerdi. Dahası, kısıtlı olan (Tah-

³⁵ ATASE, K. 3649, D. 213, F. 31-6.

³⁶ ATASE, K. 3649, D. 213, F. 31-4.

³⁷ ATASE, K. 3649, D. 213, F. 15.

³⁸ a.g.b.

³⁹ Cengeli Hareketi ("Orman Hareketi", cengel Farsça orman demektir), kuzey İran'da, Hazar'ın güneyinde Gilan ormanlarında üslenmiş devrimci bir harekettir. 1914'te başlayan ayaklanma, gerilla savaşı biçimini kazanmış ve Rusya ve İngiltere kuvvetlerini yurttan atarak anayasayı yeniden yürürlüğe sokma amacıyla 1921'e kadar devam etmiştir. Merkezi hükümetin baskıları kadar hareketin iç çatışmaları da Cengeli Hareketi'nin trajik sonunu getirmiştir. Modern İran'da hareketin önderi, Gilak etnik kökenli Mirza Küçük Han (1880-1921) anti-empyralist ve anayasacı ulusal kahraman olarak değerlendirilmektedir. Cengeli Hareket'in ayrıntılı tarihi için bkz. Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1929-1921, Birth of the Trauma* (Londra, University of Pittsburg Press, 1995).

⁴⁰ ATASE, K.1831, D. 8035/17, F. 43

⁴¹ ATASE, K. 4276, D. 53/584, F. 47.

ran'da depolanmış) cephaneleri zaten Emir Hişmet ve Ali Han Savadkuhi'ye dağıtılmıştı. Osmanlılar'la Tahran'da yaptıkları görüşmenin ardından Cengeliler heyeti Ömer Fevzi'nin aracılığıyla Tahran'daki Alman elçiliğini ziyaret etmiş ve burada kendilerine Alman Krupp fabrikasınca imal edilen cephanelerin yanı sıra çeşitli patlayıcı cihazlar da gösterilmişti.⁴²

Cengelilerle tanışmasının hemen ardından Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Ömer Fevzi Küçük Han'ın ricasına olumlu yaklaşmış ve şunları belirtmişti:

Küçük Han 300 İttihad-ı İslam mücahidi ile birlikte stratejik Reşd-Kazvin yolu üzerindeki Manjil'de bulunan da dahil olmak üzere tüm köprüleri sabote edebilir. Dahası, Cengeliler'in yardımıyla ana hedeflerimizden biri olan Hazar Denizi'ndeki Rus filosuna saldırabiliriz. Kendileriyle konuşmam sırasında amaçlarına bağlılığımı gösterdim ve ihtiyaç duydukları cephaneyi almaları için para teklif etmekte ısrarcı davrandım, ancak teklifimi geri çevirdiler ve maddi yardıma değil cephaneye ihtiyaç duyduklarını belirttiler.⁴³

Enver Paşa'nın birkaç ay sonra kendi elçisi Hüseyin Efendi'yi Gilan'a göndermesi hiç şüphesiz Ömer Fevzi'nin mektubu sonucunda olmuştur.⁴⁴ Hüseyin Efendi Cengeliler'e 300 tüfek teslim ederken, Enver Paşa'nın armağanı olan ve üzerinde "Mücahid-i İslam Mirza Küçük Han'a" yazan kılıcı da Küçük Han'a sunmuştur. Zaman geçtikçe Cengeliler gittikçe Osmanlı'ya yakınlaşmıştır.

Bir yıl sonra, 25 Kasım 1916'da Küçük Han'a yazdığı mektubunda Ali İhsan Bey (Osmanlı onüçüncü bölüğünün kumandanı) "yalnızca kişisel başarıları ile ilgilenip kendi ülkelerinin ihtiyaçlarına ve Alem-i İslam düşüncesine sırtını dönen eşraf ve ve aşiret reislerini"⁴⁵ eleştirmiş ve Küçük Han'ı "İran'ı İngiliz ve Rus boyunduruğundan kurtarmak için verdiği cesur mücadeleden"⁴⁶ dolayı takdir etmişti. Dahası, Küçük Han'a ihtiyaç duyduğu fazladan cephane-

⁴² Mohamad Ali Gilak, *Tarikh-i Inqilab-i Janga. Bi ravayat-i Shahidan-i 'Ayni* (Reşd: Gilakan, 1992), 24-29. Chaqueri Cengeliler üzerine yazdığı kitabında Cengeliler ve Almanlar arasındaki ilk temasın 1917 yazında olduğunu belirtir. Dahası "Küçük Han ve Almanlar Tahran'da 1917 yazından önce kesinlikle karşılaşmamışlardır," demektir. Bkz. Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1929-1921, Birth of the Traum* (Londra: University of Pittsburg Press, 1995), 129-130.

⁴³ ATASE, K. 835/17, F. 1-43.

⁴⁴ İbrahim Fakhraii'ye göre Hüseyin Efendi Tebriz'li bir İran Azerisiydi. İstanbul Üniversitesi'nde okumuş ve daha sonra Kürdistan'da Ruslar'a karşı çarpışan Osmanlılara katılmıştır. Cephanenin Küçük Han'a teslim edilmesinin ardından Hüseyin Efendi Cengeliler ile kalmış ve Cengeliler'in Homam'daki bir Rus garnizonuna yaptığı saldırılardan biri sırasında öldürülene kadar bu grubun askeri faaliyetlerinde yer almıştır. İbrahim Fakhraii, *Sardar-i Jangal* (Tahran: Ilmi, 1972), 90-91.

⁴⁵ ATASE, K. 4283, D. 63, F. 5-12.

⁴⁶ a.g.b.

yi tedarik edeceğine dair söz vermişti.⁴⁷ Ali İhsan Bey sözünü tuttu ve Ocak 1917’de Teşkilat-ı Mahsusa’ya haber vermeden ve sadece Hükümet-i Muvakkat ile yapılan bir anlaşmaya dayanarak Küçük Han’a göreceli olarak az miktarda cephaneye gönderdi.⁴⁸

Hüseyin Efendi’nin Cengeliler’e yaptığı törensel ziyaretten kısa bir süre sonra Teşkilat-ı Mahsusa’nın ilk ajanları Gilan’a vardı. Aralarında Yüzbaşı Yusuf Ziya, Ömer Efendi ve Osman Efendi de bulunmaktaydı.⁴⁹ Yusuf Ziya Cengelilerle Küçük Han’ın isyanının sonuna dek süren yakın bir ilişki başlatmıştı. Mart 1917’de Bağdat’ın düşmesinin ardından Osmanlı ordusu ve Küçük Han arasındaki ilişki bozulmaya başladı. Yine de Teşkilat-ı Mahsusa’nın Kuzey İran ve Kafkaslar’da casusluk ve propaganda görevini yerine getirmek üzere dolaşan ajanları için Küçük Han’ın Gilan’ı göreceli olarak güvenilir bir sığınak olmaya devam etti. Hatta pek çok kereler Cengeliler Osmanlı ajanlarına nakit para tedarik ettiler.⁵⁰

Daha Kasım 1915’te, Tahran’da Cengeli heyeti ile yaptığı görüşmenin ardından Ömer Fevzi, Rus askeri hedeflerini ve bölgedeki stratejik öneme sahip köprüleri sabote etmeleri için Kafkaslar’a Teşkilat-ı Mahsusa’nın üç ajanını gönderdi. Bu operasyonun başındaki Ali Murtiza Efendi Tahran’ı Kafkaslar’a bağlayan anayolun durumu hakkında detaylı bir rapor hazırlamasına rağmen herhangi bir sabotaj yapamadı. Bakü’deki Musavat Partisi kendisine gerekli cephaneyi tedarik edeceğini söylemesine rağmen Rus misillemesinden korktuğu için son anda bu sözünü tutamadı.

Musavatçıların ve yıllar boyu önce Tahran sonra İstanbul’da geçirdiği sürgün hayatından yeni dönen liderleri Muhammed Emin Resulzade’nin Osmanlı ajanları ile işbirliği yapmakta tereddütlü davranması savaş boyu sürdürdükleri Ruslar’la ilişkilerini tehlikeye atmama politikasının sonucuydu. Bakü’de Azerbaycanlı milliyetçilerce basılan *Kaspî* dergisi “Rus Müslümanlarını Almanya ve Türkiye’ye karşı savaşta Rusların yanında yer almaya” çağırıyordu.⁵¹ Ruslar da Musavatçıların hareketlerini yakından takip ediyorlardı. Savaştan önceki yıllarda İstanbul’daki Pan-Türkist çevrelerle olan yakın bağlantıları, Azerbaycanlıların “kültürel tercihleri”ni ve daha fazla kültürel özerklik isteklerini⁵² kabul ederlerken bölgedeki dokunulmazlıklarını tehlike-

⁴⁷ a.g.b.

⁴⁸ ATASE, K. 4287, D.89/626, F. 5.

⁴⁹ ATASE, K. 378, D. 842/1055, F.18.

⁵⁰ ATASE, K. 1837, D. 44/41, F.1-26.

⁵¹ Serge A. Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 125.

⁵² Bu tip çağrılardan biri de Muhammed Emin Resulzade’nin *Açık Söz*’de tefrika halinde basılan ve eğitim sisteminde reform isteyen makalesi, “Mekteb ve Medrese”dir. Bkz.: *Açık Söz*, 133, 134, 135, 138, 143, 147 (15-31 Mart 1916).

Üçüncü Avcı Taburu Zabitanı;
Kağıtlarda: “Yaşasın Hürriyet”, Manastır, 1908.

ye atacak herhangi bir hareketi şiddetli bir biçimde bastıracaklarını gösteren Ruslar üzerinde etkili olmuştu.

Bu yüzden, başarısızlığının ardından Gilan'a dönen Ali Murtiza Bey benzer bir ikinci misyon için para istemek üzere Teşkilat-ı Mahsusa karargâhına başvurmuştu. Ancak Teşkilat-ı Mahsusa'nın ikinci operasyonu finanse edememesi yüzünden hayal kırıklığına uğrayan Ali Murtiza Bey maddi yardım için yüzünü Cengeliler'e döndü, onlar da memnuniyetle yardım ettiler. Ancak bu operasyonun da kaderi başarısızlık oldu.⁵³

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Tahran karargâhı Osmanlı gizli servisinin yalnızca İran ve Kafkaslar'daki faaliyetlerinden sorumlu değildi.⁵⁴ Teşkilat-ı Mahsusa, iki merkez arasında bir bağlantı yokmuş gibi görünse de, Afganistan, Doğu İran ve Rus Türkistanı'ndaki faaliyetlerini koordine etmek için Herat'ı Tahran'dan sonra en önemli ikinci şehir olarak görüyordu.⁵⁵ Türk-Alman misyonunun Afganistan Emiri'ni İslam Ordusuna katılmaya ve İtilaf devletleri ile olan bağımlı koparmaya ikna etme girişimleri başarısız olunca, en sonunda Herat'a girmek üzere Kabil'den ayrılmaya karar verdiler. Herat'ta bazı ajanları Hindistan-Afgan sınırındaki Bacavur, Hayber ve Veziristan aşiretlerini silah-

⁵³ a.g.y.

⁵⁴ ATASE, K. 1834, D. 32/25, F. 33.

⁵⁵ ATASE, K. 378, D. 842/1055, F. 18.

landırmak ve kıskırtmak için doğu Afganistan'a gönderirken⁵⁶ kendileri Rus Türkistanı⁵⁷ ve Rus-İran sınırlarındaki Türkmen aşiretleri⁵⁸ ile iletişimin ana noktası olarak Horasan eyaletinin merkezi Meşhed'i tercih ettiler. Ancak kısa süre sonra Türkmenler'in arasında yaşamının Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının karşılaştığı en zor görevlerden biri olduğu ortaya çıktı. İngiliz konsoloslüğünca Meşhed'den gönderilen bir istihbarat raporuna göre Ruslar "eğer bir Türkmen'in evinde Osmanlı tebaasından biri bulunacak olursa hem evsahibi hem de misafirinın vurulacağını" açıklamıştı.⁵⁹ Aynı raporda "iki Osmanlı ajanının asıldığı ve bazılarının da Taşkent'e gönderildiği" ile ilgili bilgi vardı.⁶⁰

Herat'ta Osmanlı subayı Kazım Bey Hintli İslamcı Mevlevi Bereketullah ve Partap ile birlikte bölgede Pan-İslamist propagandayı yayan bir provokatörler ağı kurmuştu. Meşhed'deki İngiliz konsoloslüğünün istihbarat subayına göre Seyyid Mustafa Arab gibi ajanlar Türkistan'daki "Rus idaresine karşı isyan başlatmak için Buhara ve Rus Türkistanı'nın ana merkezlerine sık sık mesajlar göndermekteydi."⁶¹

Ocak 1916'da Ömer Fevzi yeni alınan ajanlardan birini Afganistan sınırındaki Horasan eyaletine gönderdi. Tahran'daki İngiliz elçiliğinin eski çevirmeni olan Abdulrahman Pişeveri özellikle bölgede Pan-İslamist fikirleri yayma emrini alarak buraya gönderildi. Türkistan ve Afganistan misyonunda Horasan'daki Ahund Kazım Horasani ve Serdar Bircandi gibi yerel mollaların ve eşrafın desteğini aldı. Herat'ta şehrin valisi ve önde gelenleri ile tanıştı, yine de onları yanına çekme girişiminde o kadar başarısızdı ki sonunda casusluk suçlamasıyla hapsedildi. Abdulrahman serbest bırakılmasının ardından Meşhed, Aşkabat, Merv ve Herat'ta birkaç yerel politik hücre örgütlemeyi başardı ancak Tahran'daki Teşkilat-ı Mahsusa karargâhından destek gelmediği için aslında misyonu beklenen etkiyi göstermedi.⁶²

Osmanlı'nın 1914 Kasım'ının sonundaki ilk Azerbaycan işgali böylesi bir çabaya girişmeye yetmeyecek kadar kısa sürdüğü için Teşkilat-ı Mahsusa 1918'e kadar İran Azerbeycan'ında bir ağ kuramadı. Osmanlı gizli servis raporlarına göre Tebriz'deki Osmanlı yandaşı tek politik parti 1907'den beri varlığını sürdüren ve pek de önemli olmayan *Encümen-i Hayriye* (Hayırseverlik

⁵⁶ Lala Baha, *a.g.e.*, s. 186.

⁵⁷ F.O. 248/1113, Mashhad Diary, no. 3, 15 Ocak 1915. F.O. 248/1142, Mashhad Diary, n. 8, 19 Şubat 1916.

⁵⁸ F.O. 248/113, Mashhad Diary, no.12, 20 Mart 1915.

⁵⁹ a.g.b.

⁶⁰ a.g.b.

⁶¹ F.O. 248/1173, İstihbarat özeti, no. 3, 20 Ocak 1917. Alman ve Osmanlı ajanlarının bölgedeki hareketlerine dair detaylı rapor için bkz. F.O. 248/1173, Mashhad Memorandum, 11 Mayıs 1917.

⁶² ATASE, K. 1644, D. 27/28, F. 8-8. Osmanlılar'ın daha sonraki dönemdeki Taşkent faaliyetleri için bkz. ATASE, K. 3663, D. 129/276.

Derneği) kisvesi altında faaliyet gösteren İttihat ve Terakki'nin yerel şubesi idi.⁶³ İlk işgallerinin ardından Osmanlı ordusunun kumandanı Halil Paşa Tebriz halkı için hayli sert ifadeler içeren çift dilli bir mesaj yayımladı ve onları “düzene uymaya ve İslami değerlere bağlılıklarını ispat etmeye” davet etti.⁶⁴ Beklendiği gibi bildirisinde etnisite ile ilgili göndermelerden kaçınmıştı. Osmanlılar Rus Devrimi'nin ardından savaş bitene kadar İran Azerbeycan'ına bir daha ayak basamadılar.

1918 Nisan'ının ortasına gelindiğinde Osmanlı ordusu Tebriz'e dönmüştü. 1914'te Pan-İslamist propaganda ilkelerine sadık kalmış olsalar da üç yıllık bir savaş dönemi ve Araplar'ın Osmanlı karşıtı isyanlarından sonra İttihat ve Terakki genel olarak Pan-Türkist propagandanın kendi konumlarına daha uygun olduğunu farketmişti. Dahası, 1917 Rus Devrimi eski düşmandan gelebilecek tehditi ortadan kaldırmış ve Türkler'e Akdeniz'den Altay Dağları'na kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Türk halkları arasında Pan-Türkist retoriği yayma fırsatını sağlamıştı.

Tebriz'in işgalinden kısa süre sonra Yusuf Ziya ve Fikri Efendi şehre geçtiler ve küçük bir Pan-Türkist parti kurdular⁶⁵, parti yine de eski İttihad-ı İslam adını taşıyordu.⁶⁶ Bunun yanı sıra Yusuf Ziya Azeri dilinde *Azerbaycan* adlı bir gazete yayımlamaya başladı. Bu gazete Osmanlı'nın eyalet çapında Pan-Türkizmi yayması için temel araç olarak hizmet edecekti. Gazetenin editörlüğü daha sonra İran dili ve edebiyatına getirdiği yeniliklerle tanınacak yerel bir Azeri olan Taki Refet'e önerildi.

Ancak beklentilerinin aksine, Osmanlılar eyalette bir kez daha etkileyici sonuçlara ulaşmayı başaramadılar. Azerbeycan aylarca Osmanlı birliklerinin yarı işgalinde kalsa da Pan-Türkizm'e destek bulma çabaları kesin başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlılar yerel partilerin, birliklerin ya da genel halkın desteğini asla tam olarak arkasına alamadı. Tebriz'den Ali İhsan Bey'e gönderilen hayli uzun raporda Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuzey İran ve Kafkaslar'daki maslahatgüzarı İsmail Hakkı şunları yazmıştı:

Tebriz'de polisin desteğini alan Hıyabani, Nubari ve Hariri tarafından yönetilen Demokrat Parti'den başka sadece Ahrar, Terakkiyun ve Mücahidin gibi bir kaç önemsiz parti bulunmakta. Bunlar arasında yalnızca Mücahidin bahse değer. Partinin lideri eski ve önemli dostlarımızdan Hacı Mirza Buluri. Veliht prens ve Kazaklar Türk yandaşı duruşu nedeniyle partiyi destekliyorlar ancak

⁶³ ATASE, K. 2922, D. 512.

⁶⁴ ATASE, K. 193, D. 698/138, F. 24-25.

⁶⁵ FO 371/4358, 1918.

⁶⁶ ATASE, K. 1859, D. 88/142, F. 1-25. K. 3663, D. 129/276, F. 22-5.

açık ve net bir parti programı yok. Parti, şehir halkını etrafına toplamak konusunda başarısız oldu. Diğer yandan Demokrat Parti açıkça belirttiği İran vatanseveri ve yabancı düşmanı duruşuyla en ciddi ve popüler parti, yalnızca halkın gözüne girmekle kalmayıp polisin, jandarmanın ve askerlerin de desteğini almış durumda. Dahası Mücahidin'in Pan-Türkist politikasını açıkça desteklememiz İngilizler'in şehirde bir karşı kampanya başlatmasına neden oldu. Bizi Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasını ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını amaçlayan irredentist bir politika izlemekle suçluyorlar. Bu kampanya Demokratların Osmanlı karşıtı tutumlarına destek oldu.⁶⁷

Osmanlı faaliyetleri Tebriz'in yanı sıra Tahran politik çevrelerinde de endişe ve kızgınlık uyandırdı. Farklı politik hiziplere ait gazeteler Osmanlı karşıtı makaleler yayımladılar, Azerbaycan'daki Osmanlı varlığını haber yaparak hükümetin acilen eyleme geçmesini istediler. Başkentte büyüyen Osmanlı karşıtı hislerden dolayı endişelenen Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran'daki yöneticisi Ömer Fevzi, Osmanlı Kafkas bölüğünün kumandanını uyararak İranlılar ve Osmanlılar arasında güvenin canlandırılması için tüm önlemlerin alınmasını istedi. Fevzi'nin kendi diliyle:

Pek çok İranlı için Azerbaycan ülkelerinin yaşamsal bir parçası ve bu eyalet konusunda çok hassaslar. Oraya birliklerin gönderilmesini ve orada tutulmalarını bırakın Azerbaycan'ın adından herhangi bir biçimde bahsedilmesi bile onları endişelendiriyor.⁶⁸

Tebriz'de Osmanlılar'ın yerel Demokratlarla ilişkileri o kadar kötüleşti ki Osmanlılar Demokratların popüler lideri Şeyh Muhammed Hıyabani'yi iki yoldaşı Nubari ve Bademci ile birlikte tutukladılar. Hepsi Kars'ta sürgüne gönderildiler.⁶⁹ Osmanlılar daha sonra Hıyabani'yi "İngiliz ajanı"⁷⁰ olmak ve "İslam kuvvetlerine karşı Ermeniler ile işbirliği yapmakla"⁷¹ suçlayıp yaptıklarını haklı göstermeye çalıştılar ancak müdahalelerinin sonucu eyaletin kontrolünü ele geçirme hazırlığında olan Demokratlar arasında Osmanlı karşıtı hisler ortaya çıkarmak oldu.

1918'in bahar ve yazı Osmanlılar için bir balayı havasında geçti. Aras'ın kuzeyindeki bölgeyi işgal etmek gündemlerinde bir sonra atılabilecek en mantıklı adımdı ve Mart ortasında Ruşeni Bey Bakü'ye geçerek *Büyük Türkiye* ve

⁶⁷ ATASE, K. 1859, D. 88/142, F. 1-20.

⁶⁸ ATASE, K. 1848, D. 30/99, F. 1-59.

⁶⁹ ATASE, K. 50, D. 714/239, F.21. Ayrıca Bkz. Ahmad Kasravi, *Tarikh-i Hijda Salih-i Azarbayjan*, Cilt 2, 9. Baskı (Tahran: Amir Kabir, 1978), 749.

⁷⁰ ATASE, K. 50, D. 714/239, F.21.

⁷¹ Ahmad Kasravi, *a.g.e.*

İttihad-ı İslam- Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası adlı yeni bir parti kurdu.⁷² Ruşeni Bey ve çoğu Musavat partisi üyesi olan Kafkasyalı yoldaşları tarafından imzalanan bildirgesinde parti ana amacını açıkladı: bildirgeye göre “beşte dördü Müslüman Türk olan”⁷³ Kafkas nüfusunu birleştirmek. Bildirge ayrıca partinin ilgi alanını Osmanlı-İran sınırının güneyi ile kısıtladı ancak yakın gelecekte Türk anavatanına katılmasını umduğu Kafkaslar üzerindeki iddiasından da vazgeçmedi.⁷⁴

Bakü'nün Eylül 1918'de ele geçirilmesi ile Enver Paşa'nın Turan hayali gerçekleşmek üzereymiş gibi görünmekteydi. Artık Aras'ın kuzey ve güneyindeki bölgeler kendi kontrolleri altındaydı. Ancak, batı cephelerindeki ciddi askeri başarısızlıklar yüzünden İttihat ve Terakki liderleri hayalini kurdukları İmparatorluğun merkezine öncelik vermek zorunda kaldılar. Merkezde artan politik sorunların yanı sıra ciddi erzak kıtlığı da onları genel stratejilerini gözden geçirmeye itti. Yeni işgal edilen topraklardan Osmanlı merkezine yapılan büyük çaptaki büyükbaş hayvan ve tahıl ihracının doğrudan sonucu, yerel nüfus arasında gittikçe artan kindi...

23 Eylül 1918'de İttifak Devletleri'nin İran'ın toprak bütünlüğüne bağlı kalacağını belirten bir Osmanlı-Alman protokolü imzalandı. 30 Eylül'de batı cephesinde Osmanlılar Bulgar kuvvetlerine teslim olmak zorunda kaldı. Kısa süre sonra İttihat ve Terakki hükümeti düştü ve İzzet Paşa'nın yeni hükümeti 31 Ekim'de İtilaf Devletleri ile bir ateşkes anlaşması imzaladı. Bu esnada Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri sona ermişti. Bundan sonra İttihat karşıtı Sultan Mehmed VI'nın emri ile resmi olarak feshedildi.

Bu bildiriden çıkan sonuç genel kanyaya rağmen Osmanlı gizli servisinin ortak ve tutarlı bir politikadan yoksun olmakla kalmayıp pek çok açıdan da işlevsiz bir örgüt olduğudur. Teşkilat-ı Mahsusa kuruluşundan itibaren eski rekabetler ve Osmanlı yönetimindeki farklı hizipler arasındaki anlaşmazlıklarla doluydu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın mimarı ordu olsa da kısa süre sonra Enver Paşa'nın hırslının kişisel aracı haline gelmiş ve faaliyetlerini ordu ile koordine edemez olmuştu. Dahası, faaliyet gösterdiği yıllarda Teşkilat-ı Mahsusa İran veya Rusların güney sınırında güvenli ve etkin bir ajan ağı kurmakta başarısız olmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarını rastgele farklı yerlere göndererek temel lojistik ihtiyaçlarını bile karşılayamamıştı.

Osmanlı'nın İran'daki propaganda kampanyası, eğer Osmanlı'nın Cengeller'le daha çok Cengeliler sayesinde yakaladığı küçük çaptaki başarı sayılmaz-

⁷² ATASE, K. 3818, D. 91/2.

⁷³ a.g.b.

⁷⁴ a.g.b.

sa, büyük oranda başarısızlığa uğradı. Osmanlı'nın İran'la yapılmış olan sınır anlaşmalarına uymayı defalarca reddetmeleri sonucu doğmuş olan kadim İran milliyetçi güvensizliği bazı Osmanlı liderlerinin sürekli değişen ve sözünü sakınmayan yayılmacı retoriği ile birleşince Teşkilat-ı Mahsusa İran'daki amaçlarını gerçekleştirmesinin önünde aşılmaz engeller ile yüzyüze kaldı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rus Türkistanı misyonu teşkilatın Büyük Savaş sırasında doğu cephesinde karşılaştığı en korunmasız göreviydi. Başarıları önemsiz olsa da unutulmazdı. Ajanları faaliyetlerini doğuda Pamir'den kuzeydeki Fergana vadisine kadar yayabilmışlerdi. Ancak "pek çok örnekte örgütün münferit ajanları, örgütün Osmanlı devletinin [çıkarlarının] korunmasında oynadığı rolden çok kendi macera ve planları ile ilgilenirmiş gibi görünmektedir; aracın boş, tartışmalı bir amaçtan daha heyecanlı ve tatminkâr olduğu kanıtlanmıştır."⁷⁵

Çeviren: Işık Demirakın

Özet: Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı istihbarat örgütü olarak yeniden biçimlendirilen Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki'nin iç rekabeti, Pan-Türkist ve Pan-İslamist görüşler ve Almanya'nın doğu politikasının kesiştiği alanda faaliyetini yürütmüştür. Bu makalede örgütün İran, Kafkasya, Orta Asya faaliyetleri, bu etkenler ve bölge halklarının tutumları ışığında değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm, İran, Kafkasya, Orta Asya.

Abstract: During the First World War, *Teşkilat-ı Mahsusa* was reorganized as the Ottoman secret service and served actively in the conditions of a competition within the Committee of Union Progress as well as at a historical junction where Pan-Turkist, Pan-Islamic thoughts and the Germany's Eastern policy encountered. This article evaluates the activities of the *Teşkilat* in Iran, Caucasus and Central Asia within this framework and in the light of the attitudes of local peoples.

Key words: First World War, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Committee of Union and Progress, Pan-Turkism, Pan-Islamism, Iran, Caucasus, Central Asia.

⁷⁵ a.g.b., s. 3.